

БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

ШЫН

№ 66
(17867)

2010 чылдың
июнь 3,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтигел-политиктиг солун

Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде

УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ...

Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. В. Кара-оол республикада уруглар-биле кылдап турар албан черлериниң төлээлери-биле кык чугаа хевирлиг «төгерик столдун» кылынга киржи, аныяк-өскенниң кижизидил-зиниң талазы-биле чугааны чоруткан.

ва Республикада сөөлгү көргүзүү-биле чурттакчы саны 317 муң кижи. Чурт-чоннун ортумак хары 29,6-а. А чурттакчы чоннун 37,7 азы 120 ажыг муңу он чеди чедир назылыг назы четпээн ар бооп турар. Ынчангаш арның эргелерин камга-болгаш өг-бүле айтыр-ла-рунениң болгаш Чазактын кыл-чорудулгазынга хамаар-болганындан кичээнгейде

Рада Аракчаевна Ооржактарның өг-бүлезин Чазак Даргазы онзалал демдеглээн. Бистин республикада ада-иезиниң хайгааралы чок арт-кан 144 назы четпээннерни азырап турар уруглар бажыңы хевирлиг 27 өг-бүле бар. Ол өг-бүлелерниң кижизидилгезинде барган уруглар кадыкшыл байдалының болгаш эрге-хоойлу статусу-биле азырап алганнарның адынче кылдырып азырап алыр аргазы чок, азы чоок төрелдериниң ажаалда-тежээлде-

Таңды кожунунуң Межегей сумузундан Севээн-оол биле Рада Ооржактар азырап алган уруглары-биле «төгерик стол» соонда.

«Төгерик столдун» цезинде.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. В. Кара-оол бодунуң чугаазын эш, ол хүнде чыгып келген санал-оналды дыңнап, шыкылыг апарган айтырыл-кып эртер талазы-биле боттук еглерни алырының аргаларын лежи, ниити шиитпирни хү-алырын чугаалаан. Уруглар-эрге-ажыынга хамаарыштыр чугааны чорудуп тура, бир арында оон түннелдерин бил-турары чугула дээрзин айыт-Бир эвес ол ажылда чедиш-тер бар болза, ол дээрже да кижизидилгезинде чедиш-тер үлүг-хуузуңуң чедиш-тер дээрзин демдеглээн. Бүгү-ле чүгле акшадан хамаарылгалыг болза шын эвес, а сагыш-сет-иң чаражындан, боттук амы-а киржилгезинден амгы сал-ың келир үезин тургузуп турар Ынчангаш чаш салгалывысты наар кижизидил алыр бис, р үевис ындыг болур деп, ол алап айыткаш, ажык чугааже и бүрүзүн чалаан.

зинге бердинмес уруглар бооп турар. Ындыг уругларны боттары азырап кижизидер кылдыр хү-лээнген өг-бүлелерниң бирээзи Таңды кожунунуң Межегей суму-зунда чурттап турар өг-бүле ол. Ооржактар боттарының ажы-төл-лүңе немей Уруглар бажыңындан алды чашты азырап алган. Ынчал-дыр уруглары-биле кады шуту каттышкаш, 15 уругну азырап турар. Өг-бүлениң эр ээзи — суму чагырыкчызы, херээжен ээзи — өг-бүлениң педагогу, уруглар азырап кижизидеринге бодун бүрүнү-биле бердинген. «Бодунуң төрөөн төлүн кижизидил өстүреринден оспа-кырап чоруур кижилер хөй апар-ган шагда октаттыг чаштарны бодунуң харысалгазынга алгаш, ада-иениң чылыг-чымчак сагыш човаашкынын берип чоруур мындыг кижилерни бистин үениң маадырлары дивейн, кымнарны ынча дээр боор» — деп, Чазак Даргазы Ш. В. Кара-оол оларга үнелди бергеш, — бо чоокку үеде өг-бүлениң херегелеринге ажыглаар кылдыр чик автомашинаны бээ-рин азап тур мен» — дээнин өг-

бүле улуг өөрүшкү-биле хүлээп алды.

Шынап-ла, өг-бүлениң херээ-жен ээзи уругларның кижизидил-гезинде адааш, кайда чүнү канчап турарын таныштырып, оларның хүн чуруму таарыштыр тургустун-ганын тайылбырлааш, күш-ажылчы кижизидилгеге, дириг амытан-нарга, төрөөн черинге ынакшылды, уран чүүлге сонургалды канчаар оттуруп, уругларны хаара тудуп турарын чугаалаарга, чыылганнар ону деткип, адыш часкаашкыны-биле деткиди.

Бай-Хаак суурда Аныяк тех-никтер станциязының директору Павел Реун бодунуң чогаадыкчы

ажылын онзазындым. Келир үеде езулуг херек мергежилдин кижизидил-гезинде адааш, кайда чүнү канчап турарын таныштырып, оларның хүн чуруму таарыштыр тургустун-ганын тайылбырлааш, күш-ажылчы кижизидилгеге, дириг амытан-нарга, төрөөн черинге ынакшылды, уран чүүлге сонургалды канчаар оттуруп, уругларны хаара тудуп турарын чугаалаарга, чыылганнар ону деткип, адыш часкаашкыны-биле деткиди.

Чүгле чедиш-теринден ан-гыда, уругларның эрге-ажыынга хамаарышкан чидиг айтырыл-лары маңа база сайгарып чугаалашкан. «Сайзырал» төвүнде ажыттыг «бүзүрел телефонунуң» дирек-тору, психолог-педагог Елена Непомнящая бодунуң ажылы-биле холбап, ажык чугааны чоруткан. Сөөлгү үеде бодунуң амы-тынынга четтинер деп турар коргунчуг ме-дээлерни назы четпээннер бо-ла

Ол дээрже чеже бичи чаштарның салым-хуузу-дур. Ынчангаш олар-ның карааның чажы төгүлбезин, кемниг херектерниң когарааннары болбазын база кем-херек үүлгедик-чизи апарбазын дээш кады, демниг ажылдаары чугула дээрзин чугаа-лаан.

Республиканың уруглар эмне-лгезиниң кол эмчизиниң оралакчы-зы Людмила Шруб назы четпээн-нер ортузунда арагалаашкын чидиг айтырыг болу бергенин дүвүрел-биле чугаалаан. Ылаңгыя чайгы үе-де арага, пиво ишкенинден хоран-нангаш, эмнелге албан черлеринче кирип турар элээдилерниң саны көвүдей бээр. Оон аңгыда амы-тынынга чедери-биле хораннаыр таварылгалар бо-ла болурун база чугаалаан. 2008 чылда 52 ындыг таварылга болган болза, 2009 чыл-да 104-тү бүртүкээн. База ол ыш-каш 1 хар четпээн бичи чаштарның аразында эзирик авазының эми-биле базиртканындан бажынга аар кемдээшкенин алган дуга-йында өлүмнүг таварылгаларның бар бооп турары коргунчуг дээрзин дүвүрел-биле чугаалаан.

Ажык чугааның сайгарылга үезинде көдүрлүп келген чидиг айтырыл-лары чүгле кады, демниг ажылдажылга-биле ажып эртип болурун түннээн. Уругнуң эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле социал институттун ажылын тургузары чугула деп шиитпирни үндүргөн.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. В. Кара-оол Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде республикада назы четпээннерниң эргелери дээш ажылдап чоруур шылгараңгай дээн ажылдакчы-ларга өөрүп четтиришкенин байырлыг бижин тывыскаан.

Айлаң МОНГУШ.

Виталий ШАЙФУЛИНИН
тырттырган чуруктары.

Езулуг эр кижини өстүрери чогаадыкчы ажылдан улуг хамаарылгалыг. Эр кижиниң мөзү-бүдүжүнде кол шынарлар: чогаадыкчы дилээшкенин, профессионал мергежил, чүткүл болгаш шыдамык чорук талазы-биле кижизидилге ала-чайгаар ында хевирлеттинип турар.

ажылының түннелдери аныяк-өс-кенниң кижизидилгезинге кандыг рольду ойнап турарын сонургат-кан. Башкының чугаалап турары-биле, езулуг эр кижини өстүрери чогаадыкчы ажылдан улуг хамаарылгалыг. Эр кижиниң мөзү-бүдүжүнде кол шынарлар: чогаадыкчы дилээшкенин, профессионал мергежил, чүткүл болгаш шыдамык чорук талазы-биле кижизидилге ала-чайгаар ында хевир-леттинип турарын ол чугаалаан. Оон кижизидилгелери эр кижиниң шеригжи мергежилдерин шилип ап, чурттуң аңгы-аңгы өөредилге черлеринде өөренип чоруурун чоргаарал-биле чугаалаан.

«Бөгүн болган уран кылыглар чогаадылганың «Мастерлер хоорайжыгажының» делгелгезин көргөш, техниктиг угланышкын-биле ажылдап турар оолдарның

дыңнадып келирин дүвүрел-биле чугаалады. Ылаңгыя шылгалдалар-га бүзүрүл чогу, бүтпээн баш-тайгы ынакшыл — эң-не муңга-ралды оттуруп турар айтырыл-лар болуп турар. Ынчалза-даа ону психологтук чугаалажышкыннар-ның түннелинде чедимчелиг шиит-пирлеп турарын дыңнаткан. Ишти-ки херектер яамызының назы чет-пээннер херектериниң талазы-биле салбырның начальниги, милиция-ның подполковниги Саида Сенгии ук төп-биле сырый холбаалыг ажылдап турарын уламчылааш, назы четпээннерниң киржилгези-биле кем-херек үүлгедиишкенин болуп турарын, оон кол үндезини өг-бүледе социал чедимче чок бай-далдар, арагалаашкын дээрзин айыткан. Салбырның учедунда ада-ие хүлээлгезин чогуур деңнелде күүсетпейн турар 642 өг-бүле бар.

ЧАПТАНЧЫГБАЙЛАР — ЧОГААДЫКЧЫЛАР

Июнь 1— Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнү. Кайгамчык өөрүнчүг чаштар байырлалында базым санында янзы-бүрү шарлар, ойнаарактар, холдарында чигир-чимис туткулаан, ада-иези база угба-акызындан четтинген бичии чаштар болгаш элээди назылыг оолдар, уруглар боттарының чаптанчыг, чараш хевири-биле хоорай иштин каастап турдулар.

Дыштанылганың Национал парыгыга 6-дан 10 хар чедир уруглар аразына хостуг темага чурулга мөөрейи болган. Көк, кызыл, сарыг, ногаан дээш, чүзүн-бүрү чугайлар-биле асфальтыга чурраан чуруктарны чон сонургап, оларны кырлап эртпейн, кыдыындан оюп эртип турлар. «Чаш чүвөлериң арттырып каан холунуң үжүүн канчап таптай базарыл» — дээн эртип чыткан угбайның чугаазын дыңнадым. Чугай тудуп алган бир хар ажа дүжүп чоруур хире бичии өпөаяжык база угбаларын өттүнүп, аажок кызып шорбажылаан, өңнеттинген олур. Уругларның бот-тывынгыр ажилдарын парктың хемчеглер организаастаар талазы-биле уран чүүл удуртукчузу Татьяна Алексеевна-биле эргий кезип, үнелзүп аргалыг болдум. Чуруктарда чүнү чок дээр: тыва өг, аалдың ажил-ижи, мал-маган, агып чыдар хем, ойнаар-кыстар, чечектер, ужуп чоруур ховаган, ада-иези, башкылары дээш-ле баар. Боттарының бичии көрүжү-биле канчаар көрүп, билип, дыңнап алганы-биле ол-ла ояр кылдыр чуруп көргүскен денди чараш ажилдар. Бир киржикчинин ада-иезин чураш, чанынга «амам, амам» деп бижип каанын көргөш, ону чаптап, шаанга кири-ле каттырыштыыс. Киржикчилер улам-на көвүдөп, өңнүг чугайларны ап, чуруп-ла турлар. Мындыг солун, бот-тывынгыр мөөрейге кымның-даа киржиксээр чугаажок. Уран чурулга дээрге, бичии чаштарның-даа, өзүп олурар аныяк-өскөннүн-даа хандыкшылдыг сонургалы. Ынчангаш-ла боор, ада-иелер ажы-төлүнүн талантызын көргүзүп, албан-биле кириштирерин кызыдарлар.

Уругларны хомудатпазы-биле, оларга шуптузунга байырлал таварыштыр чаңгыс аай, өртектиг белектерни болгаш амдангыг чигир-чимисти үлээ.

Уруглар хүнүнде найысылалдың төвүнде турар Арат шөлүңге «Уруглар. Техника. Чогаадылга» деп фестивалдың кезээ болур он алды номинацияга чоннуң хереглел барааннарының уран кылыглар делгелгези болган.

Сыгыр даң бажы, эртенгинин беш шактан эгелеп делгелге хоорайжыгажын дерип, каастап эгелзэн. Ынчанмайн канчаар, кожуун бүрүзүнүн төлээлери боттарының ажилдарының чонга көскү, чараш, шынарлыг талазын көргүзөр дээш кызар болгай. Делгелге шупту он үш кожуун, 2 хоорай болгаш 49 өөредилге албан черлери киришкен. Чамдык кожууннар сугнуң көдүрүлгени-биле кээп шыдавайн барганын дыңнаткан. Бо удаада Тожу кожуунун киржип чедип келгени өөрүнчүг болган. Олар чамдыкта ыңай-бээр аргыжарының бергезинден киржип шыдавайн баар турган болгай.

Каасталга болгаш бажың э-херекселиниң база техника чогаадылганының садыг дерилгезин

эрттирип турар кол сорулгазы — өөреникчилерниң болгаш оларның башкыларының немелде өөредилге-биле чедип алдынган чедиишкисинерин түңнөп көөрү, талантылыг, салым-чаянныг уругларның бот-чогаадыкчы сонургалын деткири, өөреникчилерниң кичээл үезинде азы школадан дашкаар кылган ус-шевер кылыгларын ажыглалче кирип негтередири, сагыш-сеткил культуразын бедидери, талантылыг педагог-башкыларны шилип үндүрери, немелде өөредилге башкыларының ажылын үнелеп, ат-алдар чедирери база тус чер чагыргаларының немелде өөредилге черлеринче кичээлгеин угуландыраы болур.

Делгелгениң алыс бедик денелде эртип турарын эскердим. Базар-баар чер чок, чон аажок хөй-биле сонургап келген. «Тожуну көрбээн кижини Тываны көрбээнни ол» дижири болгай, оң девин-ле боор, бир дугаарында ырак-узактан келген Тожу кожуунун төлээлерин сонургап чед бердим. Ында ук кожуунун бичии уругларының бот-чогаадылга төвүнүн белеткеп кылган ажилдары делгеттинген болду. Кижини караа шокааннаар чүнү чок дээр! Өңгүр, чараш, кызыл-кызыл чаактарлыг, хол-биле шевергин кылдыр даарап кылган ойнаар-кыстар баштай-ла караамга илдиге берди. Сыскып

даараан сырткы хаптары, тыва кижиниң ажыглаар эт-херексели, даштын каастаан көгээржиктер, бичии уругларга попуктар, даарап кылган ханага азар чуруктар, тос чадыр база ивилерден бээр бар. Ыштан чазап кылган тыва идиктерде чөлөндир тургузуп каан хөлчөк шевергин игил-сувенирни 8 «б» класстың өөреникчизи Багай-оол Лопсанның бодунуң чогаадып кылганы онзагай болду. Чанында сурагжаан мөгелер чурту Сүт-Хөл кожуунуң ажилдарына чед бердим. Ында база тыва тоннар, тыва идиктер, чеңи-чоктар, ширтек, тыва өг херекселдери, амгы шагга дүүштүр даараан тыва платьелер дээш, өөреникчилерниң база башкыларының кылган кызымаккай ажил-ижин үнелес аргажок. Бай-Тайга кожуунун Тээли сумуздан келген ажилдары Р.К. Тасоол—угулзалап даараар талазы-биле мастер, Э.К.Хертек—технология мастери база М.Ш.Хертек бисерден (бичии чинчилерден) кылыр ус-ажылдың башкызы, өөреникчилери-биле белеткээнер. Кызылдың 10 дугаар тускай школының өөреникчилери база кылган ажилдарын делгээ. Ында кедергей чараштап каастап даараан ойнаар-кыстар, янзы-бүрү куштар, чуруктарны көрүп болур. Ак-Довурак хоорайның школалар аразында өөредилге комбинадының

башкызы В.К.Карыма боду ажил-ижи-биле чонну таныштыды. Ол орус чуртунга дөрт чыл тинде өөрөнгөш, төрзөн чери боду мөңгүндөн, хола база акмирден кыс кижиниң каасталга рекселдерин кылып ажылдап руур. Ында янзы-бүрү даштар сыргалар, билзектер, билектер, мюонга сугар илчирбелер караанга чайынналып, кылаачып, кижиниң көрүжүн ала-чайгхаара тырта бээр. «Багай чүвөлө механиктиг станоктарның дишпези бооп турар, ынчалза-улуг даргалар ховар ажылын үнелеп көргөш, дузалаарын ады» — деп, башкы өөрүшкү чажырбайн үлешти.

Танды кожуунун Бай-Хсуунуң элээди техниктер станының майгыныч кере берди. Ында оң башкызы А.И.Надин чазап кылганы гитара болгаш фоксфорд деп хөгжүм херексел онзаланып ылгалып тур. Кы хоорайның школа-интернады дустуг далган-биле кызыл пааннарның тураскаалын демей дүрзүлөп кылганын канчаар аажок чарашшынып магадады. Дустуг далган-биле кылган оон өске чүүлдерни канчаар кылга сонургадым. Чижээлээрге, бир корзинада улуг, кызыл мыжык катты долдур чыып каан азыпиде калачыктарны быжыргашып каан. Ынаар көргөш кижини чаагының суу төктүп келир. Ичажыды далганын шын туду алырында чүвө болду. Суук шала кевиг кылдыр туткаш, дукага тургузар, кадыргаш, өңнүг Эрзин кожуунун Мөренгаш Сылдыс сумуларында «У» бөлгүмүнүн уругларының кы ажилдарының аразында шүүден кылган дүрзүлери, суг казындан болгаш чуурган янзы-бүрү өңнүг шилдерден кааставактарны демдеглес аргажып.

Делгелге барааннарың ту хевири салдыган, делгетти Национал херекселдер, алгымыйыс, сөөк, чонар-даш, ылачазаан база бойдустан кудунарлыг материалдарындан дачүнү чок дээр...

Алдынай БАДЫ-Х

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ

тырттырган чуруктары.

Паркта ойнап-хөглзэн уруглар.

УЛУГ ХУРАЛДА «ДАЙЫН» УЛАМЧЫЛАВЫШААН...

• Сессия ам база болбаан •

Июнь 2-ниң хүнүнде Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының эртер турган ээлчеглиг 7-ги сессиязының үшкү хуралы ам база болбаан.

Сессияга 50 ажыг айтырыгны сайгарып көөр турган ужурулуг. Ук айтырыгларның чамдызы федералдыг хоойлужудулга дүүштүр Тываның хоойлуларына эдилгелерге хамааржыр. Ол айтырыглар-биле кады депутаттар федералдыг хоойлужудулгада эгелзешкисинерни деткиринин дугайында айтырыгны көөр турган. Ол эгелзешкисинерге, чижээлээрге, РФ-тиң Өг-бүлө кодексинче уругларның өзер болгаш менди-чаагай чурттаар бойдуз чаяган хүрээлени болган өг-бүлелиг болур эргелерин камгалаарын хандыраы хамааржыр. Ол ышкаш сессияга республикага чылдың бо үезинде тургустунуп келир өрт айылынга баш удур алдынып турар хемчеглерниң база чаксы тарылгага белеткел ажил-чорудулгазының дугайында чогуур яамыларның, органнарның илеткелдерин дыңнаар турган. Сессияга ТР-ниң Чазаның мурнундан ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит, ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Канцелярияның удуртукчузу А.М. Монгал, ТР-ниң юстиция херектеринин талазы-биле сайыды С.В.Пла-

хов дээш, республиканың оон-даа өске эрге-чагырга органнарының төлээлери илеткелин кылыры-биле келгеннер. 32 депутаттың чүгле 2-зи сессияга турбаан.

Сессия хуралдаар залдың чырыының өшкени-биле эгелзэн. Ол канчап ындыг болу бергенин чыылган кижилер элдесинип, а чамдык депутаттар оң анаа эвес өшкенин даап бодал турарын илереткен. Чырык ол-ла хевээр кыппаан, ындыг-даа бол, депутаттар электрелиг үн счетчиктери чокка сонгурунун дугайында бадылааш, улаштыр ажылдап кирипкен. Ынчалза-даа оларның дарый ажилдаары ам база болдунмаан. Бо удаада шаптык болган чүүл — депутат Б.К. Балчий-оолдун олурар сандайының чогу болган. Б.К. Балчий-оол палатаның даргазы В.Г. Вальковтан столдун артында олудун анаа чайлап бээрин негзэн. В.Г. Вальков ук негелдеге чөпшээрешпзэн, ынчалзажок Б.К. Балчий-оол бодунун негелдизин шыңгызы-биле катаптаарга, палатаның даргазы ону чаңгыс стол артынга, чанынга олуртуп алыр ужурга таварышкан. Ол шупту болуп турар үеде депутаттарның боттарының аразында

сөс сүрген, «ызырышкан» шимээни залды долуп, ары уязында дег апарган. Эпчок болган ол чөрүлдээни сайгаргаш, депутаттар ам-на ажылын эгелзэни ол деп чыылганнарның бодалы ам база бүтпзэн.

В.Г.Вальковту ТР-ниң Дээди судунун үндүрген шийтири езугаар ону күүседип турган дужаалыга арттыргаш, ажылынга катап томуйлаарын депутаттарның боттарының бадылаашкыны чокка ол күш чок болурун чугаалавышаан, ук шийтирин күштүг кылдыр санаарын хүн айтырыныче киририн В.М. Оюн баштаан депутаттар негзэн. Дээди судун шийтирин Улуг Хурал төлээлери өскертир эргези чок деп аркан депутаттарның чөптү харызын олар херекке албаан. «Улуг Хуралдың даргазынга чүгле депутаттарның боттарының сонгу алганы кижини олурар ужурулуг, а силерни дээш бис бадылаваан бис, ынчангаш силерниң ук сессияны эрттирер эргенер чок!» — дээн чижектиг бедик үн-биле чугаалар залдан соксаал чок үнүп турарының уржуундан хуралды улаштыр эрттирер аргазы чок болуп келген. Маргыштыг болуп турар бо айтырыгга хамаарыштыр тодаргай тайылбыр алырынга үе херек деп сылдаглаан депутаттарның негелдизи езугаар чапсар чарлаар ужурга таварышкан. Чапсарны чар-

лааны билек, чаргылыг байдалды тур турар В.М. Оюн баштаан депут хуралдаар залдан үнүп чоруй бар Доктааткан чурум езугаар чапсар 1 минута иштинде уламчылаар ужурулуг. сарның үези эрте бээр-даа, депут сессия ажылынга келбзэн. Чапса озалдап турар депутаттарны залче чала биле чоруткан комиссия, оң иштинде төлээлери оларның кабинеттеринде илеткзэн. Ук илеткелдин түңнелинде хо езугаар сессияны уламчылаарда депутаттарны саны четпес болганындан (ол рында чүгле 10 депутат бар болган), өске үеже чылдыларының дугайында ипирни палатаның даргазы В.Г.Вальковтың канчап дамчыткан. В.М. Оюн баш депутаттарның сессияның ажылын үзе болдурбайн барганы-биле сессияга чүг айтырыгны көөр аргалыг болган.

Бо бүгүнү кыдыындан көрүп олур кандыг-бир шин-даа сагышка кирер б «Мындыг хоойлу хажыдышкыннарын дуруп турар органны Хоойлужудулга тазы деп канчап адаар бис?!» — деп бир номчукчувустун чагаазында биж кончуг шын сөстери угаан кирер б

Аяна БИЧЕ-О

МӨГЕ БОЛУРУ – ЧАЖЫНДАН!

(Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан хүрешке 800 ажыг бичии оолдар киришкен)

Эх, тыва хүреш, бурунгу хүреш!

Ол чокта кандыг тыва байырлалды езулуг байырлал ээрил? Ол улуг-даа, бичии-даа улустуң байырлалдарына амааржыр. Тыва хүреш боду чараш, көрүкчүлөргө онуурганчыг болгаш, кандыг-даа байыр-найырың аастакчызы — төңчү оюну апарган.

Кызыл хоорайга Уруглар камгалалының хүнүнге тураскаадып бо чылын эрттирген янзы-бүрү солун емчеглерниң эң солуну — бичии оолдар аразында элчеглиг тыва хүреш фестивалы база-ла «Хүреш» стадионга болуп эрткен.

Тыва национал хүрешке бо элчеглиг VII фестивалга чунда эртип турган чылдарга арга, хөй оолдар киришкен. Ээ, сөөлгү ийи чылды деңнеп өгө: 2008 чылда — 420 бичии киришкен болза, 2009 чылда кижикчи киришкен. 2010 чылдың тивалыңа мырыңай 800 чыгы киришкен. Бо сан-чурагайдан алгаш көөргө, фестиваль-ады-сураа чылдан чылче алулуг-бичии улус аразында билгир апар чыдар-дыр.

Оолдар аразында 2010 чылдың а хүреш фестивалында доктаар инде мурнунда эрткен ийи дың түнелдерин сагындырып ейн. Чижээ, 2008 чылда эрткен тивалыга хар-назы аайы-биле үктерге (бичизинден улунче) ыылдан Чимит Дүвендей (5-6 ылыглар аразында), Эрзинден Исан Баткар, Өвүрдөн Артыш Ингуш, Каа-Хемден Байыр Донгак, Улуг-Хемден Белек Суван болгаш Амыр-Санаа Натпит шүүлген турган.

2009 чылда эрткен фестивалга аайы-биле (бичизинден улунче) Өвүр кожуундан бичии оолдар Ай-Булат Монгуш, Чингис улар, Тес-Хемден Амыр-Санаа ваа, Өвүрдөн Артыш Монгуш, Кудан Айдың-оол Ээрилге болш Барыын-Хемчиктен Начын улар чемпионнаан турган. Бо оолдарның аразында амгы үеде дың-оол Ээрилге элээдилер орунда самбо болгаш дзюдо рештерде Бүгү-россия чергелиг ыргылдааларда чедишкенин режип чоруур билир мен.

Бо байырлыг хемчегниң кол

сорулгасы билдингир — бичии оолдар аразында чараш тыва хүрешке соңуургалды оттурары, оларның аразында ону непередири база келир үеде бо оолдарның аразында шыырак мөгелерни илериери болгаш амдан эгелеп белеткээри болур. Ол сорулгалар чедип алдынып турарын чамдык элээди оолдарның соңгаар хоорайларга чедип ап турар спортчу чедишкенири-биле түңнөп болур.

Фестивальдың организакчылары — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилели (директору М.Ч.Ооржак) ону чонга, ылаңгыя бичии оолдарга — келир үениң мөгелеринге солун болдурар дээш бүгү-ле ажилдарны кылган. Стадионну туктар, каш янзы өңүг шарлар-биле шинчи кири каастаан. Орус-тыва дылда ырлар шөлге доктаамал чаңгыла-нып турган. Оолдар хар-назы аайы-биле хүрежири-биле стадионнуң шөлүн 6 аңгы черге чарган. Шөл санында тускай судьяларны тургускан, а олар боттарының уунда кол судьяга башкартып турган. Бо фестивальдың чаңчыл езугаар кол судьязы — хостуг хүрешке делегейде билдингир спортчу Александр Доржу, а кол секретары база бир билдингир мөге Меңги Санаа болган.

Организакчылар фестивалдың киржикчилери — бичии мөгелер кара чажындан эгелээш тыва хүрештин дүрүмнерин шаа-биле өөренири болгаш сагыры-биле оларның хеп-сынынга хамаарыш-тыр элээн шыңгыы негелделерни тургускан. Оолдарның дөгерези чараш, өңгүр содак-шудактарлыг,

Октап алганда чаңчыл ындыг — сүлде тук адаанга девиш.

барык шуптузу бөрттерлиг болганын демдеглес аргажок. Удур-ланыкчыларын октаан бичии мөгелер улуг акылары ышкаш, Тываның күрүне тугун долгандыр девиш чурумну база сагырын кызытканнар. Өзүп олар мөгелерниң аразында улуг мөгелерниң аргаларын салыг үезинде чедиш-кинниг ажыглап турар оолдар барын эскердим. Ынчал кээрге, оларны ада-иези, чоок улузу элээн белеткеп турар ышкажыл!

Тыва хүрешке оолдар аразында бо чылгы фестивалга мырыңай 800 хире оол киришкен деп үстүнде каксы айыттым. Олар барык кожуун бүрүзүн төлээлеп турарын барымдаалаарга, ада-ие оолдарын баш бурунгаар-ла белеткеп турары илден. Ынчал кээрге, фестивалдың ады-сураа, шынап-ла, билдингир апарганы ол. Ооң кадында бо фестивалга республиканың удур-тулгазының доктаамал киржип, ооң хүндүлүг аалчылары болуп турары — байырлалдың эрге-байдалын чүгле бедидип турар. Бо чылгы

фестивалга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол, Чазак Даргазының ораакчызы А.П.Дамба-Хуурак дээш, өскелер-даа киржип, Уруглар камгалалының хүнү база национал тыва хүреш фестивалы-биле өзүп олар мөге оолдарга, оларның ада-иезинге болгаш тренерлеринге байыр чедиргенер.

Оолдар бо чылын база-ла хар-назы аайы-биле 6 аңгы бөлүккө чарлып алгаш, хүрешкен. Эң бичилери — 5-6 харлыг оолдар. Олар хамык-ла көрүкчүлөргө улуг соңуургалын оттурган! Ынчан-майн канчаар, чүге дизе, бо бичии оолдар боттарының амыдыра-лында бир дугаар хүреш шөлүнче үнүп турарлар болгай. Ооң түн-нелинде чамдыктары октадып ал-гаш шынап-ла сеткилинден хомудал, ыглажып турганнар. Чаш кижикчи аштырышкынын улуг кижиден аар хүлээп алыр...

Фестивальдың эң улуг назылыг киржикчилери 1994-1995 чылдарда төртүтүнген оолдар болган азы 15-16 харлыг элээдилер-дир ийин.

Тыва хүрештин бо чылгы фести-валыңа 5-6 харлыг оолдар ара-зында Кызыл хоорайдан Айгул Тү-лүш, 7-8 харлыг оолдар аразында Улуг-Хем кожуундан Бады-Маадыр Самдан, 9-10 харлыг оолдар орту-зунга Каа-Хем кожуундан Найыр Донгак, 11-12 харлыг оолдар ара-зында Улуг-Хемден Темучин Сан-чы, 13-14 харлыгларга Бай-Тай-гадан Сайын Кашлык-оол болгаш 15-16 харлыг оолдар аразында Улуг-Хемден Артур Сагжы шүүл-ген.

Шүүлген болгаш шаңналдыг черлерге кирген бичии болгаш элээди мөгелерге фестивалдың хөй санныг деткиччилери өртектиг барааннарны белекке бергенер.

Хүрешке салыглар эгелээр мурнунда Кызыл хоорайда уран гимнастика, каратэ болгаш танцы школаларының өөреникчилери көрүкчүлөргө чараш номерлери бараалгаткан.

Дун-оол ШУЛУУНАЙ.

Фестивальдан авторнук тырттырган чуруктары.

Ажык чагаа ДАРГАЛАРНЫҢ ХӨЙҮН...

Тере-Хөл кожуун тургустун-гандан бээр 8-9 хире чылдың нүү-рүн көре берген. Бо үениң иш-тинде эвээш-биче чедишкенин Тыва Чазактың сагыш салыш-кынының ачызында бар. Сөөлгү үеде чоннуң сагыжыңа четпейн турар бир чүүлдү черле биживес болза, кайын боор. Тере-Хөл ко-жуунуң удуртукчу даргалары, кожуун чагырыкчызы Э.М.Ман-чин, ораакчылары С.Ш.Баян, А.Д.Ооржак болгаш оон-даа өске харысалгалыг ажылдакчы-лары Кызыл хоорайда чурттап турар. Олар Тере-Хөлче айда бир катап сургакчылап четкеш, эки-ле дизе, 5-6 хонар, колдуу-ла Кы-зылда аал-ораныңа турар, ол хи-резинде акша-шалыңын бүдүн-бүрүнү-биле ап, мөге табель кы-лып, күрүнени, чонун мегелеп турар.

Чурттуң Президентизи Д.А. Медведев кыйгырыңа, айтыш-кыныңа-даа чонга ажык чок удур-тулганың херээ чок, коррупция-биле демиселди күштелдирер дээр болгай. Кызыл хоорайда бажың хөлезилеп алган, ында офистиг бис деп айда 40-50 муң акша төлеп турар. Ынча акшаны олар кайың ап турарыл? Ооң орунунга ол ак-шаны кожуунуң хөгжүлдизинге ажыглаан болза.

Тере-Хөлге шаанда-даа дарга-лар өскээртен кээп ажылдап тур-ган. Томуйлаткан дораан кожуун-че көжүп чедип-ле кээр турган. Ажыл-төлү, аал-ораны-даа суурга турар чүве. Чижээлээрге, колхоз даргазы Б.С.Кошкар-оол, М.С.Са-рыглар, участок төлээзи К.Т.То-каш-оол оларның ажы-төлү Тере-Хөлге өөренип, чурттап турган. Ол черни өскөн-төрзөн черивис деп чоруурлар. Амгы даргаларны Тере-Хөлдүн чону «акша чирлер» азы «акша бажы дозуп, Кызылдан үнмейн оорларлы ол-дур» дижир.

Тере-Хөл кожууну тургускаш, сумулар кылып каан: Эми сумузу, Каргы сумузу. Анаа-ла ат кырында сумулар-дыр ийин, херек кырында кандыг-даа ажыл чорбайн турар. А анаа хамаарышкан даргаларның хөйүн, ында чурттакчы чондан хөй, а кылган ажыл омаа хоң. Кожуунда болгаш сумуларда ажыл чок, ын-чангаш ийикпе, чон, ылаңгыя аныяктар, арага-дарыже сундугар. Кожуун даргазы Э.М.Манчин ара-галаар чорукка удур Россияның хоойлуларыңа дүүшпес доктаал үндүрүп каан. Бо кижикчи бодаарга, арагалаашкыңа удур доктаал эвес, а аныяк-өскенин ажыл-агый-же, культура, спортче хаара тудар уjurлуг. Даргалар боттары баш-тааш организастап турар болза, аныяктар чүге арагаже сундугар деп. Оюн-тоглаа, спортту-ла со-нуургаай. Кожуунда даргалар ат-тыг кижилерниң хөйүн, ол хиреде спорт харыылаар инструктор чок.

Кожуун даргазын улус-чон ор-ганизакчы талант чок, чүгле поли-тика-биле ажылдаар дарга дээр апарган. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары, кожуун-нуң прокурору чүге бо четпестер-биле эптежи олурарыл? Чоннуң негелдези — удуртукчулар чер-чуртка, боттарының олуттарыңа азы чонунуң аразыңа турар уjurлуг. Удуртур-баштаар кижилер кожуунга турбазындан кожуун ээнзиреп тур. Бо бүгүнү эде-хере тыртып, акша-көпеекти камап, ко-жуунуң хөгжүлдизинче кириери чугула.

Боранак ЭРЕКСЕН.

Тере-Хөлдүн, күш-ажылдың хоочуну.

Канчап октап алың: авам, ачам кайда олурлар ирги?

Бөөлдеп-бөөлдеп, оонам октап алдым.

Аштырышкыңа таварыштым, хөрээм ажыдыр ыглап алың...

14. Лагерьнің тудары-биле тусайла
акша-хөреңгини көрдүнгенин езуғаар чар
даарын албан чериниң удуртукчузу ко
рольдаар. Элчег хагдыгган соонда
герьнің начальниги лагерьнің саң-хөө аж
чорудулгазының түннелин үндүрер болг
10 хонук дургузунда албан чериниң уд
тукчүзунга отчедун бээр.

Тыва Республиканың Чазаанын доктаа

де чыл санында бадылап турар путевканың умак өрттөндөн ашпас ужурулуг;

Россия Федерациязының девискээринде бар чаштарның кадыкшылга лагерлерин-баар путевкаларны Тыва Республиканың аш-ажыл болгаш социал политика яамызы 105 чылдың май 21-де «Күрүне болгаш муниципалдыг хереглелдерге бараан чедиринин, ажилдар кылырының, ачы-дуза өргүзеринин чагыгларын кириеринин дугайында» №94-ФХ Федералдыг хоойлуга күшүрүп садып алыр болгаш төлээр;

путевка өрттөн төлээр акша-хөреңгини курс шиллелгезин эрткен болгаш тилекчи болгаш кадыкшылга лагерлеринге күрүне контракттын болгаш төлээр кылдыр кирген четту барымдалап шилчидер.

9. Чаштарның организастыг бөлүүнүн орайлар аразының транспорту-биле аштаныр черинге чедир болгаш дедир ээр оруунун өрттөн долзу-биле азы кезин элзэрин транспорт ачы-дузанын көргүзү-ринин керээзин болгаш (азы) орук билет-ерин барымдалап төлээр.

Ол ышкаш чаштарның организастыг бөлүүн дыштаныр черинге чедир болгаш оон дедир кээрде дыштанылга организастаан албан черинин транспортун ажылгаан бол-а, кывар-чаар материалдарның чарыгдал-

дарының өрттөн эгидип болур.

10. Социал хандырылга албан черлери, эмнелге-профилактика, өөредилге, спорт болгаш өске-даа албан черлери ай санында, отчеттук үениң соонда үнүп келир айның 3-тен орай эвес хуусаада, акша-хөреңгини ажылгаанының дугайында отчетту Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга кириер.

11. Тыва Республиканың Күш-ажыл бол-гаш социал политика яамызы:

- чаштарның дыштанылганын болгаш кадыкшылганын организастаарыга саң-хөө дузанын көргүскен чаштарның болгаш өг-бүлелеринин учедун кылыр;

- квартал санында, отчеттук кварталдың соонда үнер айның 5-тен орайтапайн, саң-хөө хандырылганының дөзү субсидиялар болган Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының дугайында отчет медээлерин Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының доктаадып тургускан майыын болгаш чурумун езугаар Россия Федера-циязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызынче кириер;

- берип турар отчет медээлеринин чогуур үезинде долзу болгаш шыны дээш ха-рысалганы алыр.

2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-чемнин рыногун таарыштырып башкаары» Күрүне программанын күүседиринге дүүштүр «Агроулетпүр комплекзин сайзырадыры» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди 2009 чылда Тыва Республикага күүсеткенинин түңнелдеринин болгаш 2010 чылда сорулгаларның дугайында

2010 чылдың март 9 №66 Кызыл хоорай

«Агроулетпүр комплекзин сайзырады-ры» мурнады хөгжүдөр национал төлө-вилелди 2010 чылда уламчылап күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды В.И. Енданның «2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-чемнин рыногун таарыштырып башкаары» Күрүне программанын күүсе-диринге дүүштүр «Агроулетпүр комплекзин сайзырадыры» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди 2009 чылда Тыва Республикага күүсеткенинин түңнелдеринин болгаш 2010 чылда сорулгаларның дугайында дыңна-дыын хүлээп алыр.

2. «2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-чемнин рыногун таарыштырып башкаары» Күрүне программанын хемчеглерин 2010 чылда Тыва Республикага күүседиринин графигин бадылаар.

3. «2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-

чемнин рыногун таарыштырып башкаары» республиканың тускай сорулгалыг про-грамманын хемчеглеринин 2010 чылда кол-кол көргүзүлгелерин күүседир талазы-биле кожуннар чагыргалары-биле кады ажилда-жылга дугайында дугуржулганы 2009 чылдың март 20-ге чедир Тыва Респуб-ликаның Көдээ ажил-агый яамызы чарар.

4. Кожуннар чагыргаларының удуртук-чуларынга сүмелзери болза:

- 2010 чылда күүседир инвестиция төлөвилелдерин муниципалдыг районнарның бюджет акша-хөреңгизинин күсели-биле акшаландыраары хандыар;

- «2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттин болгаш аш-чемнин рыногун таарыштырып башкаары» тускай сорулгалыг программанын хемчег-леринин 2010 чылда кол-кол көргүзүлгелеринин дугайында медээлерин капсырылгада кирген майык езугаар кириер.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге конт-рольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерин күүседир талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

«Тыва Республика Эрзин кожуун» муниципалдыг районнун девискээринде көдээ ажил-агыйның ажылгал черлери категорияның черлеринден чер участогун онза камгалалдыг девискээрлеринин болгаш объектилеринин черлери категориялыг кылдыр шилчидеринин дугайында

2010 чылдың май 3 №183 Кызыл хоорай

«Тыва Республика Эрзин кожуун» муниципалдыг районнун чагырганын дил-лээн болгаш көдээ ажил-агыйның ажылгал черлери категорияның черлеринден чер участогун онза камгалалдыг девискээр-леринин болгаш объектилеринин черлери категориялыг кылдыр шилчидеринин дуга-йында материалдарны чугалажып көргөш, Россия Федерациязының Чер кодексинин 8 чүүлүнүн 1 кезээн, 2004 чылдың декабрь 21-де «Черлерин азы чер участоктарын бир категориядан өскөзүнче шилчидеринин дугайында» №172-ФХ Федералдыг хоой-лунун 15 чүүлүнүн 2 кезээн удуртулга болдур-гаш, Тыва Республиканың Чазааның док-таадыры болза:

1. Хамаатыларның дыштанылганын, ту-ризмни организастаар, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажыл-чорудул-ганын боттандыраар сорулга-биле көдээ ажил-агыйның ажылгал категорияның чер-

лерин онза камгалалдыг девискээрлеринин болгаш объектилеринин черлери категория-лыг кылдыр 250000 дөрбелчин метр, кадастр дугаары 17:16:0902003:3, «Тыва Республика Эрзин кожуун» муниципалдыг районнун де-вискээринде Хөл-Адаа деп черде турар чер участогун капсырылга езугаар шилчидер.

2. Күрүненин шимчeves хөреңгилер кадастрларының документиленге өске-рилгелер кириер кылдыр бо доктаалдың хоолгазын шимчeves хөреңгилер объектиле-ринин кадастрының федералдыг агенти-ленин Тыва Республика талазы-биле эргелелинче чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге конт-рольду Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамы-зынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

2009 чылдың июнь 8-те Тыва Республиканың Чазааның №254 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың март 9 №67 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-таадыры болза:

2009 чылдың июнь 8-те Тыва Респуб-ликаның Чазааның «Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар полити-казының яамызының болгаш Тыва Респуб-ликаның Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал албанының күрүне ачы-дузанын (күрүне хүлээлгелерин күүседирин) чедиреринин административтиг регламен-тизин бадылаарының дугайында» №254 доктаалыга («Тувинская правда», 2009, сентябрь 10, сентябрь 15, сентябрь 17, ноябрь 20; «Шын», 2009, июль 21) дараазында өскерилгелерни кириер:

Тыва Республиканың күрүнениң өөре-дилге албан черлеринин болгаш муници-палдыг өөредилге албан черлеринин педа-гогика ажылдакчыларының аттестациязын эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар полити-казының яамызының чедирер ачы-дузанын административтиг регламентининге:

а) адында «берип турары» деп сөстөрни «бээр» деп сөс-биле солур;

б) 1 пунктуда: «берип турары» деп сөстөрни «бээр» деп сөс-биле солур;

Дараазында уткалыг 1.1. иштиги пунктуу немээр:

«1.1. Аттестацияның сорулгазы болза, педагогика болгаш удуртукчу ажылдакчы-ларның профессионал билинин деңгелин оларга квалификация категорияларын тыпсырынга дүжүп турарын тодарадыр.

Аттестацияның кол-кол сорулгалары:

- педагогика болгаш удуртукчу ажылдак-чыларның профессионал билинин деңгелин тодаргай сорулгалыг, үзүктел чок бедидеринге идиг бээр;

- өөредилге албан черлеринин педагогика болгаш удуртукчу ажылдакчыларынга күш-ажыл төлөвиринин деңгелин бедидер арганы хандыраары.

Аттестацияның кол-кол принциптери:

- педагогика ажылдакчыларының ийги, бирги болгаш дээди квалификация кате-горияларынга болгаш удуртукчу ажылдакчы-ларның дээди квалификация категориязынга аттестация эртеринге эки тура болуру;

- удуртукчу ажылдакчыларның болгаш удуртукчу ажылче кордап турар кижилер-нин бирги квалификация категориязынга аттестация эртеринин албан болуру;

- аттестация эртип турар педагогика бол-гаш удуртукчу ажылдакчыларга чөптүг, гу-манныг болгаш чагай сеткилдиг хамаарыл-ганы хандырып турар ажык болгаш коллегиялыг чорук.»;

в) 2 пунктунун алдыгы абзацында «Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле» деп сөстөрнүн мурнунга «2007 чылдың май 14-те №593» деп сөстөрни немээр;

г) 3 пунктуда: ийги абзацта:

«бээр» деп сөстү «боттандыраар» деп сөс-биле солур;

«(ооң соонда — сайыт)» деп сөстерге «сайыттын оралакчылары» деп сөстөрни немээр;

дараазында уткалыг абзацты немээр: «Бо регламентиге дүүштүр сайыт, сайыттын оралакчылары яамының удуртул-газы деп адаттынар»;

д) 4 пунктуда: бирги абзацта «Түннелдер алыкчылары кылдыр» деп сөстөрни «Алыкчылар» деп сөс-биле солур;

дараазында уткалыг абзацты немээр: «Бо регламентиге дүүштүр Тыва Респуб-ликаның күрүнениң өөредилге албан чер-леринин болгаш муниципалдыг өөредилге ал-бан черлеринин педагогика ажылдакчылары аттестацияже кирер үеге чедир болгаш ат-тестация эрткен соонда үеде дилег кири-геннер деп адаттынар.

Тыва Республиканың күрүнениң өөре-дилге албан черинин болгаш муниципалдыг өөредилге албан черинин квалификация категориязын тыпсыр дугайында шийтпир хүлээп алдыган педагогика ажылдакчызы аттестациялаткан деп санаттынар.»;

е) 5.2. иштиги пунктунун бешки абзацында «ооң албан-дужаалдыг кижилери болгаш» деп сөстөрнүн соонга «(азы)» деп сөстү

немээр;

ж) 10 пунктунун 4 иштиги пунктуунда: «4» деп саны «3» деп сан-биле солур;

«дилег киригеннер» деп сөстөрни ап кааптар;

«дыннадыры» деп сөстүн соонга «дилег киригеннер» деп сөстөрни немээр;

з) 11 пунктуда:

«аттестация эртип турар» деп сөстөрни «дилег кириген» деп сөстөр-биле солур;

дараазында уткалыг 11.1. болгаш 11.2. иштиги пунктуларны немээр:

«11.1. Дилег кириген кижинин бо Рег-ламентинин 6 пунктуунда айыттыган эрге-жок чугула документи-биле яамының канцеляриязынга дилег кириген үезинден эгелээш бир хүннүн дургузунда дилег кири-ген кижинин документиленге специалист бүрүткээр.

Дилег кириген кижинин документиленге бүрүткээр үеде эгелээш бир хүн дургузун-да специалист оларны таныжып көөр кылдыр сайытче кириер.

Специалистин кириген документиленге сайыт ону киригеннен бээр ийи хүннүн дургузунда таныжып көөр.

Специалистин кириген документиленге-биле таныжып көргенин түңнелинде сайыт «Херектерин хыналдазын болгаш долду-раарын диледим» деп бижимелди кылыр болгаш специалисче чорудар.

11.2. Сайыт чок таварылгада документи-лер-биле сайыттын оралакчылары таны-жарлар.

Специалистин кириген документиленге-биле сайыттын оралакчызының таныжарын бо регламентинин 11.1. иштиги пунктуунга доктаадып тургускан чурум езугаар бот-тандыраар.»;

и) 13 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

«13. Бо регламентинин 8 пунктуунда айыттыган барымдалаар езугаар күрүне ачы-дузанын чедиринге шалтыктап турар фактылар илерээр болза, специалист ол фактыларны илереткенинин соонда 3 хүн дургузунда ол дугайын дилег кириген кижиге бижимел-биле дыңнадыр, илереттинген четпестерин болгаш чылдагаанын база оларны чайладырының аргаларын сүмелээр, олышкаш специалистин айыткан четпестерин дилег кирикчизи кандыг хуусаада чайладырын база айтыр.

Дилег кирикчизинин четпестерни эдер хуусаазы четпестер дугайында дилег ки-рикчизинге дыңнаткан хүнден эгелээш 7 хонуктан ашпас ужурулуг.

Аттестацияга кирижир кижиге ол четпес-терни чайлатпас болза, специалист барым-далаалыг ойталашкынны почта-биле чору-дуптар.

Күрүне ачы-дузанын чедиринден ойтала-лаар барымдала чок болза, дилег кирикчизин аттестацияже кириер болгаш оон эгелеп ол аттестация эртип турар кижиге болур.»;

к) 14 пунктуда «аккредитациялар» деп сөстү «аттестациялар» деп сөс-биле солур;

л) 15-17 пунктуларны ап кааптар;

м) 18 пунктуда «педагогика болгаш удуртукчу ажылдакчылар» деп сөстөрни ап кааптар;

н) 19 пунктуда:

«педагогика болгаш удуртукчу ажыл-дакчы» деп сөстөрни «аттестацияга кирген» деп сөстөр-биле солур;

«ажылдакчы» деп сөстү «аттестацияга кирген» деп сөстөр-биле солур;

о) 25 пунктуда:

ийги абзацта «ажылдакчыга» деп сөстү ап кааптар;

үшкү абзацта «дилег кирикчизи» деп сөстөрни «аттестация эртикчизи» деп сөстөр-биле солур;

дөрткү абзацта «ажылдакчыга» деп сөстү ап кааптар;

п) 26 пунктуда «педагогика болгаш удур-тукчу ажылдакчы» деп сөстөрни ап кааптар;

р) 27 пунктуда:

«педагогика болгаш удуртукчу ажылдак-чы» деп сөстөрни «аттестацияга кирген» деп сөстөр-биле солур;

«аттестация» деп сөстү ап кааптар;

с) бирги абзацта 30.9 иштиги пунктуда «кааптар» деп сөстү шын бижиер;

(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

т) 30.11 иштиги пунктуу апааптар;
у) 18—30 пунктуларны тус-туста 15—26пунктулар кылдыр санаар;
ф) дараазында уткалыг №1 болгаш 2
капсырылгаларны немээр:

«Тыва Республиканың курчунениң өөредилге албан черлериниң болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларының аттестациязын эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының чедирер ачы-дузазының административтиг регламентизинге №1 капсырылга

(аттестация комиссиязының ады)

Хамааты _____
(фамилизы, ады, адазының ады)

(албан-дужаалы, ажылдап турар чери)

БИЛДИРИИШКИН

20 чылда мени _____
(албан-дужаал)

албан-дужаал аайы-биле квалификациялыг категорияже _____
аттестация эрттирерин диледим.
Күрүнениң болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлериниң педагогика болгаш
удуртукчу ажылдакчыларының аттестация эртериниң чуруму-биле танышкан мен.
Квалификация категориязының бары, оон күштүг болуп турар хуусаазы _____

Билдиришиңде айыттыңан квалификация категориязынга аттестация эрттирериниң
барымдаазы кылдыр дараазында ажылдарны айтып турар мен _____

Аттестацияны дараазында хевирге эрттирерин элээн ажыктыг деп санаар мен _____

Бодум дугайында дараазында чуулдерниң дыңнадың:
эртемим (кандыг өөредилге черин доосканын, алган мергежилин болгаш
квалификациязын) _____

педагогика ажылының стажы (мергежил аайы-биле) _____ чыл, бо албан-
дужаалга _____ чыл.

бо албан черинге ажыл стажы _____
шаңналдарының, аттарының, эртем чадазының, эртем адының бары _____

Мергежилин бедиткениниң дугайында медээлер _____

« _____ » 20 чыл. _____
Салган ады _____
Телефону _____

«Тыва Республиканың курчунениң өөредилге албан черлериниң болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларының аттестациязын эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының чедирер ачы-дузазының административтиг регламентизинге №2 капсырылга

АТТЕСТАЦИЯ ХУУДУЗУ

1. Фамилиязы, ады, адазының ады _____
2. Төрүттүнген чылы болгаш ай-хүнү _____
3. Эртем-билиниң болгаш мергежилин бедиткениниң дугайында медээлер _____

(кандыг өөредилге черин доосканын, кажан, мергежили, квалификациязы, ады, эртем

чадазы, эртем ады болгаш өске-даа)

4. Аттестация эртип турар үеде ээлеп турар албан-дужаалы, ол албан-дужаалга томуйлаан
хүнү _____

5. Ниити күш-ажыл стажы _____

6. Педагогика ажылының стажы (мергежил аайы-биле стажы) _____

7. Аттестация комиссиязының шиитпири _____

8. Бадылаашкынның түннелдери: чөпшээрешкеннер _____ кижиге, удурланган-
нар _____ кижиге

9. Аттестация комиссиязының сүмези (ону берип турар чылдагаанын айытпы-
шаан) _____

10. Тайылбыр _____

Аттестация болган чыл _____ ай _____ хүн

Аттестация комиссиязының даргазы _____ салган ады

Аттестация комиссиязының секретары _____ салган ады

***

5 чыл хуусаада _____ квалификациялыг категорияны
тыйыскаан _____

(өөредилгениң эргелеп-башкарылга органының, өөредилге албан чериниң дужаалының
үнгөн хүнү болгаш дугаары) _____

Таңма базар чер _____ Удуртукчунун салган ады

Аттестация хуудузу-биле таныштым _____

(ажылдакчының салган ады, ай-хүнү) 650

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

2010 чылдың I кварталында Тыва Республикага ниитизи-биле чурттакчы чоннуң социал-демократтыг кол-кол бөлүктериниң аайы-биле кижиге санынга онааштыр амыдыралдың эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2010 чылдың май 17 №205 Кызыл хоорай

2001 чылдың июль 9-та «Тыва Республика» дугайында Тыва Республиканың №1138
да амыдыралдың эң биче хемчээлиниң Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың

Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының болгаш Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының кирип келгенин езугаар 2010 чылдың I кварталында Тыва Республикага ниитизи-биле амыдыралдың эң биче хемчээлин доктаадып тургузары:
чурттакчы чоннуң кижиге бүрүзүнге

«2009-2010 чылдарда Тыва Республикага туризмни сайзырадыры республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелер кириериниң дугайында

2010 чылдың май 18 №206 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

2008 чылдың октябрь 16-да Тыва Республиканың Чазаның №639 доктаалы-биле бадылаттыңан «2009-2010 чылдарда Тыва Республикага туризмни сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программазынга дараазында өскерилгелерни кириер:

1. Программаның паспортунун «2009-2010 чылдарда программаны акшаландыраарының хемчээли болгаш дөстери» деп бөлүүн дараазында эдилге-биле бижир:

«2009-2010 чылдарда программаны акшаландыраарының хемчээли болгаш дөстери» — 2009-2010 чылдарда программаны күүсөдиринге эргежок чугула республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң хемчээли

3.1.	Культура-болушкуннарлыг туризмни организаастаары	2010 ч.	785	785	Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы	Туристерниң санын көвүдедири. Республиканың туристичи регион кылдыр сонуурганчыг чоруун бедидери

в) «Түнү» деп бөлүктө «1534,5» деп саннарны «2769,5» деп сан-биле, «930» деп саннарны «2165» деп саннар-биле солугу;

2) «Туризмниң инфраструктуразын болгаш материалдыг баазанын сайзырадыры» деп II кезекте:

а) 7 бөлүктө «35000» деп саннарны «50000» деп саннар-биле, «74000» деп саннарны «50000» деп саннар-биле солугу;

б) 8 бөлүктө: «Хемчеглерниң аттары» деп одуругга «оон иштинде материалдар чедирери» деп сөстери немээр;

«10000» деп саннарны «20000» деп саннар-биле солугу;

в) 9 бөлүктө:

«1662» деп саннарны «1997,2» деп саннар-биле солугу;

«2010 чылда республика бюджетинден акшаландыраарының түнү (мун рубль)» деп одуругга «335» деп саннарны немээр;

г) 10 бөлүктө «2574,6» деп саннарны «2239,6» деп саннар-биле солугу, «335» деп саннарны апааптар;

хамаарыштыр санаарга — 5528 рубль;
ажыл кылыр аргалыг чурттакчыларга — 5904 рубль;

пенсияларга — 4393 рубль;
чаштарга — 5345 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт

СПАРТАКИАДАГА КИРИШКЕННЕР

Бүгү-россияның Библиотекалар хүнүнге тураскаадып, республиканың библиотека жылдакчыларының аразына каң-кадык куртталга дээш, наркоманияга болгаш арага ижер чорукка удур тураскааткан бирги спартакиада болуп эрткен.

Ону Тываның күрүне университетинин профвизиленизациязы болгаш эртем библиотеказы бедик чөлгө удуртуп эттирген. Мөөрейлерге шупту 5 кода боттарының күжүн шенежип маргышкан. Мөөрейлерниң түннелинде хол бөмбүүнге Тываның күрүне университетинин эртем библиотеказының аныяк-командазы 1-ги черге үнүп, боттарының эреспагай, чараш оюнун келген аалчыларга болгаш ыкчыларга көргүзүп, шилчип чоруур кубоктуң эри болганнар, 2-ги черни — Тываның күрүне университетинин эртем библиотеказының хоочуннар андазы, 3-кү черни — Кызыл кожуунун төпчүткен лиотека системазының командазы ал шылгараан. Бөмбүүнге Тываның күрүне университетинин эр-библиотеказының электронуг библиотеказы-начальниги Чингис Монгуш чараш оюну-биле келуусту кайгадып, «Тергин халдакчы» деп атка ептиг болган, Тыва Республиканың К.И.Чуковский уруглар библиотеказының ажилдакчызы Ай-Сарыг-оол, А.С.Пушкин аттыг Национал библиотеканың ажилдакчызы Айлана Бюрюкей, Кызыл ко-нунун төпчүткен библиотека системазының ажил-чызы Мерген Ооржак тергин ойнакчылар ганнар.

«Хөлүгү старттарга» 1-ги черни—Тываның күрүне верситетинин эртем библиотеказының аныяктар андазы, 2-ги черни — Кызыл кожуунун төпчүткен лиотека системазының командазы, 3-кү черни ва Республиканың К.И.Чуковский аттыг уруглар библиотеканың болгаш Тываның күрүне универ-ситетинин эртем библиотеказының хоочуннар коман-пары үлешкеннер. Херээжен улус аразына шашки

маргылдаазына 1-ги черни—Тываның күрүне универ-ситетинин эртем библиотеказының аныяктар командазындан Оюмаа Монгуш, 2-ги черни—Тыва Рес-публиканың К.И.Чуковский аттыг уруглар библиотеканың хоочун ажилдакчызы Зинаида Аракчаа, 3-кү черни Кызыл кожуунун төпчүткен библиотека системазының ажилдакчызы Аяна Монгуш алганнар. Спортчу оюннардан өскеде, «Эң идепкейлиг удуртукчу», «Эң оожум аарыкчы», «Эң хөлүгү аарык-чы», «Эң чараш спортчу хеп» деп номинацияларга түннелдерни үндүрген. Чедишкенин болган коман-далар болгаш тергин ойнакчылар өртөктөг белектер, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Орлан ДАМБА.

Кожуунда хуреш

ЭКИ ТҮҢНЭЛДЕРЛИГ МАРГЫЛДАА АПАРГАН

Өвүр кожуунун чагырга даргазы А.С.Куулар тыва хүрешке кончуг ынак, төрзүн чериниң ат-сураглыг мөгелериниң тыва хүрештин республикага сайзыралына ролун бедик үнелээр кижиге болгаш, ону өвүр черге суртаал-даарына улуг идигни доктаамал берип чоруур. Ынчангаш кожуунун чагырга даргазының шаңналы дээш элээди оолдар аразына чаңчыл болган тыва хүреш маргылдаазы Хандагайты суурга чыл санында эртип турар. Чоокта чаа он дугаар маргылдаа кожуун төвүнге болуп эрткен.

Бо маргылдаа баштайгы чыл-дарда эртип турда, октадыпкан оолдар хомудаанындан карактарының чаштарын төп турганын сак-тыр мен. Чылдар эрткен тудум, бай-дал шуут өскерилген, оолдар аңаа кызып белектенип, маргылдаага харысалгалыын көргүзүп турар апарган. Мурнунда чылдарда ыш-каш «думаа-халаң» оолдар чок болган. Элээди база бичии оол-дарның хүрежир хеп-сыны белең, чараш содак-шудактарлыг апарган болур-дур.

Элээдилер ортузунга эртип турар кожуун чергелиг бо маргыл-даа көскү үре-түннелдиг бооп турар. Оон эгелзэн чамдык оолдар улаштыр шыырак хүрежип чоруй барган. Ол дээрге Ким Седен-оол, Ангыр Куулар, Алексей болгаш Андрей Монгуш алышкылар дээш, өскелер-даа-дыр. Бо оолдар рес-публика чергелиг улуг-биче мар-гылдааларга удаа-дараа шүглүп, үжүрлежип чоруурларын аарык-

чылар билир.

Бо чылгы маргылдаага кожа-хелбээ кожууннардан элээди оолдар база хүрешкен. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайга оолдары каракка көзүлдүр-ле өзүп оор-дыр.

Чараш маргылдааның дүрү-мүнчө бо чылын өскерилге кири-гени-биле чаңгыс октадыпкан кижиге улаштыр хүрежир арга чок болу бергенинге чамдык көрүкчүлөр таарышпайн турар. Чижээ, 7-12 харлыг оолдар ийи октадыпкан үнген болза, деп санал бар. Олар үе-чергези-биле хөй хүрежирге, мер-гежили бедир болгай. Мээң бол-гаш чамдык өске-даа ада-иениң бодалы ыңдыг.

Мындыг маргылдааларның бир кол сорулгазы — уруг-дарыгны наркомания, арагалаашкын дээн ышкыш багай чүүлдерден ырады-ры болур. Ол эки-дир...

Василий МОНГУШ.

Өвүр кожуун.

Тыва хүреш дугайында

ЭРТКЕН ҮЕНИ САКТЫП ОРА...

Ынчан 1987 чыл боор. Кызылда «Хүреш» стадионга республика чергелиг хүреш маргылдаазы болуп турда, ат-сураглыг мөгө Сүүр-оол Ондар: «Бо мөгелерниң хүрежип турарының оожумун черле кайгап ханмайн тур мен. Алдан чылдарның үезинде Барыш-Хемчиктин мөгези Додоо Куулар хүре-жип турда кандыг ийик? Ана кызыл содак кызаңнаар ийик чоп! Аргаларны улаштыр-улаштыр кылыр, кашпагай, дидим хүрештиг мөгелер ам көзүлбес-тир» —деп мөгелерниң хүрежинге элзэн таарзынмаанын ажы-биле чугаа-лаан кижиге. Хоочун мөгө ынчан көрүштүг, чараш хүреш көөр дээш чедип кээрге, мөгелер тутчуп алгаш, бот-боттарын манажып турар болган. Оон аңгыда 1983 чылдан 1988 чылга чедир республиканың малчыннарының Наадымы болбааны мөгелерниң хүрежинге илереп турганы база чадавас.

Чүс килограммдан аар деңзилиг тыва мөгелер эвээш болгай. Оларның аразындан ылым-чаяанныг мөгелер база дыка ховар ер. Тыва Арат Республика тургустунуп илгенде, чээрби чылдарда, Чаңман-Арзы-ың, Казанай-Хаа, Начын-Шой суглар мар-гылдааларга шүглүп турган.

1930 чылдарда Сүрүң-оол Куулар (Начын), Чамыян Куулар (Арзылан), Балчий-ол Донгак (Начын, шолазы Чыраа-Кара) алгаш өске-даа мөгелер шүглүп тургулаан.

1940 чылдарда Ойдунаа Оюн, Мандан-ол Куулар, Бегзи-Хуурак Донгак (Начын), Омбу Донгак, Семис-оол Сарыглар дээр мөгелер шүглүп турган. Ол үеде бо адааным мөгелерниң шыырак удурланыкчылары база турганын төөгү херечилзэн. Чижек кылдыр аа-Хемниң Кундустуг курттуг Роман Чер-ов (шолазы Кара-Бөсөк) биле Сүт-Хөл курттуг Сарыг-оол Сарыгларны кирирге бедер боор.

Кара Бөсөктөг Роман «полуторка» дээр автомашинаның хөрзүн өңдейтир өдүрүп үндүрүптер турган болза, Сталин арыг-оол он метр чудукту белинге долгай ырткылап турар болган. Амгы үениң тангистеринде-даа чаяанындан ол хире үш кайда боорул аан? Үстүнде ады кирген мөгелер болза ол кончуг күчүткеннерни ктааш, шүглүп үнүп турган мөгелер болур.

1950 чылдарда Семис-оол Сарыглар (шолазы Чемпион) эң-не хөй шүглүп. Ынчан ара-аразында Комбу Донгак, Токпак Куулар, Алексей Кумаяк, Бичел-оол Түлүш, Арзы Донгак, Дукар Эренчин дээр мөгелер шүглүп турган.

1960 чылдарда Тыва АССР-ниң Наадым-

нарына Сүүр-оол Ондар эң хөй катап шүглүп. Өвүрдүн Шагдыр-оол Куулар, Чөөн-Хемчиктен Доржукай Куулар, Улуг-Хемден Василий Базыр-Тараа, Бай-Тайгадан Киров Хомушкун, Тес-Хемден Валерий Арап-тан дээш, оон-даа өске дыка хөй ат-сураг-лыг мөгелер Сүүр-оол Ондарның үежилери база удурланыкчылары бооп чораан.

Ол үеде үнүп турган «Шын» солунда хүреш дугайында материалдарны шүүл көрүп оорга, Сүүр-оол Хүргүлековичиге каш-даа чыл улаштыр октадып турган мөгелер бар боор чорду. Шак ынчалдыр Сүүр-оол Ондарга Дамыс Ооржак беш чыл улаш-тыр, Алексей Кумаяк беш, Биче-оол Монгул-оол дөрт, Доржукай Куулар үш чыл улаштыр октадып болуп турар. Сүүр-оол Хүргүлек-овичиниң киришпзэн хүрештеринге бо адааныныс мөгелер шүглүп тургулаан.

1970 чылдарда чыл санында шүглүп турган мөгелер эвээш, а аңгы-аңгы мөгелер дараалаштыр шүглүп турган. Василий Ба-зыр-Тараа, Валерий Араптан, Найдан-оол Лопсан, Федор Ондар, Кара-оол Шагдыр дээр мөгелер тиилеп чораан. Амгы үеде бо дээр мөгелерниң чамдыктары бистин аравыста чок.

Бо кайгамчык ат-сураглыг мөгелеривис-ти бистер кажан-даа утпас, оларны сактып чоруур бис. Ол ышкыш Май 9 — Тиилелге хүнүнде, «Азия төвү» турнирниң түннел маргылдааларына база Наадымның хүреш-теринге Даш-оол Салчак, Хүлер-оол Шог-жап, Кара-кат Ооржак, Өлзей-оол Ооржак, Сыын-оол Күжүгет, Николай Сынаң-оол, Александр Монгуш, Иван Хураган дээр мөгелер Тыва АССР-ге шүглүп тургулаан.

Чок болган мөгелерниң аразындан Ча-дамба Ооржактын ады чыдып калган хире-дир. Оон аңгыда Апыш-оол Ооржакты утуп каар болза, кайын тааржыр. Ол 1970 чыл-дарның эгезинде республика деңнелдиг хү-рештерге каш-даа катап шүүлген мөгө-ле болгай.

1980 чылдарда СЭКП область комите-диниң иштипи-биле Тываның девискээрин-ге Наадымнарны эрттирерин болдурбайн баар турган. Оон уржуунда бир кезек үеде тыва хүрештин сайзыралы моондакталган. Ынчаарга ол үениң шору таарымчалыг эки талазы—спорттун национал хевирлеринге спартакиадаларны республика база Чөөн Сибирь чергелиг кылдыр эрттирип эгелзэни болур.

Оон аңгыда «Азия төвү» турнирге-даа база өске-даа хүреш болган маргылдаа-ларга моол мөгелерниң кээп киржир апар-ганы болур. 1978 чылда болган «Азия төвү» турнирниң түннелинде салган алдан дөрт мөгениң хүрежинге моол мөгө Өлзийн Тулгаа-ны Өлзей-оол Ооржак октаптарга, «Тыва-ның 5 чыл» аттыг стадионга олурган бүгү тыва чон тура халчыл келген чүве болгай. Тыва хүрешке чоннун сонуггалы ол үеде эгелзэш оттуп келген деп болур.

1980 чылдарның эгезинде амгы үеде бистин аравыста чок Чадамба Ооржак, Виктор Хертек, Павел Шаптан, Павел Кара-Сал дээр мөгелер база шүглүп тургулаан. Ол мөгелериниң чырык адын мөңгөжидери-биле оларның төрзүн черлеринге тыва хү-решке маргылдааларны эрттирер болза, черле артык эвес хире. Ол үеде Николай Сынаң-оол, Сыын-оол Күжүгет, Кан-оол Кара-Сал, Александр Монгуш, Иван Хураган, Владимир Монгуш, Александр Хомушкун, Шимет Сүктер, Алексей Хомушкун дээш, сөөлзүредир Орлан Кызыл-оол, Тимур Тамдын, Радислав Наважап, Геннадий Монгуш, Маадыр Монгуш олар Тывага болуп турган республика чергелиг тыва хүреш маргылдааларына шүглүп турганнар.

1991 чылдан 2008 чылга чедир Тыва Рес-публиканың Күчүткен мөгези Аяс Монгуш республикага кымга-даа октадып көрбзэн. Чүгле 1994 чылдың Тываның Наадымында

ол Моол күрүнениң Авырга мөгези Өвдөгийн Балжиннямга октадыпкан. Ынчан Аяс Монгуштун назыны аныяк, күш-шыдалы чедишпзэн, моол мөгелерге удур хүрежир арга-дуржулгазы шоолуг эвес турган. Кажан Аяс чээрби дөрт хар чедө берген турда таварышкан болза, Ө.Балжинням аңаа канчап-даа күш четпес турган.

Аяс Монгуш тыва мөгелерниң аразындан үнген черле ховар салым-чаяанныг мөгө бо-лур. Чүге дээрге чеже-даа мага-боду улуг, делгем база аар деңзилиг болза, мөгениң салым-чаяаны чедишпес болза, ыңдыг мөгө делегей деңнелинге чедишкенин хүрежип шыдавас. Чоокку келир үеде сумо хүрешке 115 кил деңзиге Тывадан делегейге чем-пионнаар мөгө тыптып кээри чөгөнчиг-ле боор.

1991 чылдан амгы үеде чедир Маадыр Монгуш, Геннадий Монгуш, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушкун, Вячеслав Монгуш, Аяс Ондар, Каң-Демир Куулар, Уран-оол Донгак, Начын Монгуш, Начын Куңгаа, Аян Сараа, Кайгал-оол Донгак, Андрей Хертек дээш, оон-даа өске аныяк мөгелер Аяс Монгушка таваржып, чамдыкта ону октап-даа тургулаан.

Мөгө кижиге уктуг болур. Мөгө уксааны кижиге адазының-даа, иезиниң-даа талазындан дөзөп ап болур. Чамдык улус «кижи иезиниң угун дөзөп, мөгө болур» дижи. Ол шала шын эвес хире. Адазының мөгө уксаазын оглу чүге дөзөвес деп?

Тываның Күчүткен мөгези Аяс Монгуштун адазы Семис-оол Монгуш база Чөөн-Хем-чик районга шүглүп турган мөгө кижиге болур. Кижиге ыңдыг янзылыг адазын дөзөп база мөгө болур.

Ортумак ийикпе азы оон-даа бичии-ле бедик дурт-сынныг, күжү биле кашпагайы деңге сайзыраңгай боорда, хүрежиринге салым-чаяанныг болза, шак ыңдыг мөгө бо-дундан мага-боду улуг, деңзизи аар база күжү артык мөгени октап болур. Владимир Сумакинович Биче-оол чогу-на шак ыңдыг кашпагай боорда, хөй янзы хүрештиг мөгелерни «тыва хүрештин эталону» деп турган. Оларның деңзилери колдуу алдан бештен сезен килограмм хире болур. Бис ол хире деңзилиг тыва мөгелерден сумо болгаш өске-даа хүрештерде хор эреп болур бис. Чүге дизе, олар «тыва хүрештин эталону» мөгелер-дир...

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

Хову-Аксы суур.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРДАН ДУЗА ХЕРЕК

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбыры Ада-чуртун Улуг дайынының кижикчилери фронтучуларны хөөржүткен чевеглерин аайлап-аштап, чаагайжыдар ажилды чорудуп турар. «Мээң тиилелгем» тускай төлевилел езугаар республиканың эрги хөөрлерин аайлап, чурумчудуп эгелээн. Ол эрги хөөрлерде хөй фронтучуларны ажааган. Дөргүл-төрелдери кырып-назылап чок болган соонда оларның чевеглерин кым-даа карактаваастаан. Хоорайның барык эң төвүнде турар эрги хөөрлер сандарап, буступ үрелип турар. Бо эрги хөөрлерде Украинаның хоорай, суурларын немец-фашисттер эжелекчилерден хостажырынга киришкен тыва эки турачыларның айттыг шериг эскадронунун алдарлыг командири, Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балдаңович Кечил-оолдун чевээ база бар.

«Мээң тиилелгем» тускай төлевилелди боттандырып эгелээни дыка өөрүнчүг-дүр. Фронтучуларның чевег-хөөрлерин кичээнгейге ап турары дыка эки-дир. Акымның чевээнде Маадырның сылдызы безин чок-тур ийн. Оон өске база бир дилээм бар. Бистер Адыг-Түлүштү уктуг бис дээрзин акым бо-ла сагындырып чугаалай бээр кижиги. Ынчангаш каяа-даа турскаалыгга ийикпе азы кандыг-даа документиленге-даа айттырда, Адыг-Түлүш деп фамилиявысты бижип турарын дилээр-дир мен» — деп, фронтучунун думазы 92 харлыг Барынмаа Лопсановна Монгуш дилеп турар.

Эрги хөөрлерни чаартып септээринге деткимче, дуза кылдырынга тускай агар санны айткан. Ынаар ам безин 800 муң рубль кирген болуп турар. Хөөрлерни долгандыр

херимнеп, эргижиреп ирээнин чаартып эгелээн. Хөөр улус-чонун эртип-дүжер чери болбас ужурулуг, ынчангаш ону долгандыр херим турар, амгы ышкаш чорукчулар хөөр таварып кылашташпас апаар. Эрги хөөрлерни чаагайжыдарынга акша-төгерики чыырынга хоорайның янзы-бүрү организациялары болгаш хууда кижилер идепкейлиг кижип эгелээн. «Изиг шугум» дээр телефон харылзаанын тургускан. 2-32-70 дугаарлыг

Бистиң корр.

телефонче долгааш, тодаргай харыыны кым-даа ал болур. Ылангыя Кызылдың улуг назылыг кижилеринден дуза, медээ биске дыка херек — деп, «Чаңгыс демниг Россия» партиясының күүскомунун удуртукчузу Эрес Сомам чугаалап турар.

Шынап-ла, «Чаңгыс демниг Россия» улуг ажилды куруг черден эгелеп турар деп болур, чүге дизе Кызыл хоорайның мэриясында эрги хөөрлерге хамаарыштыр административтиг документиленер шуут чок, шыгжаттынып артаан болуп турар. Дыка хөй чевег-хөөрлерде бижик-даа артаан: кым, кажан ында хөөржүтүнгени билдинмес. Ынчангаш катап айтырынып, дилеп, даңзыны тургузары чугула апарган. Архив ажилдакчылары болгаш улуг назылыг кижилеринин дузаы чугула херек болуп турар. Эрги хөөрлерде республиканың баштайгы ужудукчуларының бирээзи Чимит Чили, ТАР-дан фронтуга белектерни чедиржип чораан Тываның ИХЯ-ның сайыды Николай Товариштай оларны хөөржүткен. Бо ат-сурагылыг, Тываның төөгүзүнде арткан кижилеринин чевег-хөөрүн чаартып улуг ажилды, агаар-бойдустун соок турганы-биле Май 9-ка чедир доозары болдунмаан, ынчалза-даа июнь 22-ге чедир уламчылааш, доозар сорулга салдынган.

АЪТ ООРЛААНЫ ДЭЭШ ШИИТТИРГЕН

Мөңгүн-Тайга кожунунуң Кызыл-Хая суурунун чурттакчылары Чоргаар Хүреш-оолович Тарын-Базырының база Айгуль Юрьевич Оскенниң хоойлуга удур РФ-тиң Күрүне кызыгаарын эрткен оларның хосталгазын казан хуусаалар-биле болгаш когараан моол хамаатыларга материалдыг чидиригнн төлээри-биле төнгөн.

Эрткен чылдың сентябрь 29-тун дүнүнде Ч.Х.Тарын-Базыры биле А.Ю.Оскен олар Күрүне кызыгаарын хоойлуга удур эрткеш, моол хамаатыларның 11 аъдын оорлап алганнар.

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң ажилдакчыларының дүрген дилээр хемчеглерни чорутканының түңнелинде, үстүнде ады кирген хамаатыларның үүлгеткен кем-херекке хамаарылгазы илерээн, а Россияның ФАА-

ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң истекчилери-биле оларга хамаарыштыр кеземче херээ оттуртунган болгаш истеттинген.

2010 чылдың апрель 30-де Тыва Республиканың Дээди суду ук хамаатылары РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүн 2 кезээниң «а», «в» кезектеринде 322 чүүлүнүн 2 кезээнде көрдүнгөн кемниг херектерин үүлгеткенде буруулуг деп көргөш, Ч.Х.Тарын-Базыры—3 чыл, а А.Ю. Оскенни 4 чыл хуусаалыг хосталгазын казан кеземче херээнге шийткеш, ук шийткелди шыңгыы дүрүмнүн эдип-чазаар колониязынга эртирерин онааган, ол ышкаш шийттиргеннерден Моолдун когараан хамаатыларының талазыныч каттышкан чурум езугаар 78 муң 400 рубльди тыртарын доктааткан.

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң парлалга албаны.

«Энергострой» КХН

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.
Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.
БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунун 1998 чылдың апрель 29-та №176 Чарлы-биле Тырлаа Салчаковна КАРА-ООЛДУҢ адынга ты-высканы сериязы С №545369 «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

***

«Газ» 332132 маркалыг, күрүне дугаары АА442 автомашинаның Марина Семисооловна МОНГУШТУҢ адынга бүрүткээн ВА248437 лицензия карточказының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Мээң хүндүлүг даайым Аяс Иванович АЖЫ Шагаан-Арыг хоорайда эдип-чазаар колонияда фельдшер болуп ажилдап чоруур. Даайымның май 27-де 30 харлаан юбилейи-биле каң дег кадыкшылды, ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чайыналчак чедишкinnerни күзевиишаан, дараазында одуругларны тураскааттым:

Мактап ханмас, деңнеп четпес,
Магаданчыг даайлыг болдум.
Үжен чылдың дургузунда
Кылбаан, тутпаан чүвези чок,

Кызымаккай, ажил-ишчи,
Кайгамчыктыг даайлыг мен.
Чазык чаңныг чаававыстын,
Чаптанчыг чаш ийи төлдүн
Идегелдиг чөленигжи.

Анюта Шаравин,
Чаа-Хөл ортумак школазының 2-аа
класының өөреникчизи.

Кызылдың хереклекчилер кооперациязының экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму 2010–2011 өөредилге чылында студентилер чыылдазын чарлап тур

Кирип өөренир салбыр:

1. Мергелжилдер:

030503 «Эрге-хоойлу эртеми»—1 чыл 10 ай;
080114 «Экономика болгаш бухгалтер учеду»—1 чыл 10 ай;
080501 «Менеджмент»—1 чыл 10 ай;
260501 «Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының технологиязы»—2 чыл 10 ай;
080100 «Банк херээ»—1 чыл 10 ай;
030912 «Эрге-хоойлу болгаш социал хандырылганы организастаары»—1 чыл 10 ай;
02.34.2 «Повар, кондитер» (3-4 разрядтың)—1 чыл.

2. Күш-ажыл рыногунда негеттинип турар дараазында мергелжилдерни 2011 чылда ажыдарын көрүп турар:

110100 «Гостиница херээ».
100401 «Туризм».
3. ЕГЭ түңнели-биле хүлээп алыр.
4. Өөредилге өртекитиг.

Бот-өөредилгелиг салбыр:

1. Мергелжилдер:

0305003 «Эрге-хоойлу эртеми»—2 чыл 10 ай;
080114 «Экономика болгаш бухгалтер учеду»—2 чыл 10 ай;
260501 «Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының технологиязы»—3 чыл 10 ай;
080100 «Банк херээ»—2 чыл 10 ай;
030912 «Эрге-хоойлу болгаш социал хандырылганы организастаары»—2 чыл 10 ай;

3. Күш-ажыл рыногунда негеттинип турар дараазында мергелжилди 2011 чылда ажыдарын көрүп турар:

100401 «Туризм».
2. Өөредилге өртекитиг.

Мергелжил аайы-биле ажилдап турарларны беседалажышкын түңнели-биле хүлээп алыр, өскелерин ЕГЭ түңнелдери-биле болгаш беседалажышкын-биле.

Кириде дужаар документиленер:

1. Техникум директорунун адынга билдиришкин;
2. Ортумак (долу) эртеминин дугайында аттестат азы өөредилге черин дооскан дугайында диплом;
3. Ф.№086-У майык езугаар эмчи шынзылгасы (кирип өөренирлерге);
4. 3x4 хемчээлдиг 6 фото-чурук;
5. Чурттап турар черинден шынзылга;
6. Шериг биледи азы шериг учедунга киир бижиткен дугайында херечилели;
7. Ажилдап турар черинден шынзылга (бот-өөредилге-биле өөренирлерге).
Документиленерни 2010 чылдың июнь 10-дан эгелеп хүлээп алыр.
Хүлээп алышкын комиссиязының адреси:
Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 41, кол корпус, каб.№7 болгаш 9, 2-ги каът. Тел. 2-26-82, 2-40-78.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары, Төлээлекчилер палатазының аппаратының ажилдакчылары Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Мерген-оол Артыкпаевич Кууларга оглу Роман Мерген-оолович КУУЛАРНЫҢ элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдыдалын илергейлеп тур. Бистиң кажыдыдалывысты хүлээп ап көрүнер.

ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9080. Чагыг 66. Номери парлалгаже дужааганы:

график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.